

Peter McPHEE, *La Revolución francesa, 1789-1799*, Barcelona, Crítica, 2003, 275 pàgines.

Cal saludar amb satisfacció la iniciativa que ha tingut l'editorial Crítica de traduir, un cop més, un llibre magnífic sobre la Revolució Francesa, tema que, tot i que sembla haver perdut l'interès dels mitjans acadèmics, segueix mostrant una enorme vitalitat historiogràfica. El llibre de Peter McPhee, especialista en la història de la França moderna, és una síntesi actualitzada de la Revolució Francesa, la narració de la qual ens aporta, amb una extraordinària amenitat, una història completa i raonada. Això ja és molt, sobretot si tenim en compte que en les vora tres-centes pàgines (incloent-hi mapes, cronologia, apèndix, guia bibliogràfica, índex alfabètic i notes) l'autor ha reeixit a explicar la densitat dels esdeveniments del decenni revolucionari, tot tenint en compte les seues múltiples dimensions. Tasca, doncs, feixuga i difícil, que McPhee aconsegueix amb notable èxit.

L'obra ens informa en nou capítols, que segueixen un ordre cronològic estricte, sobre les estructures econòmiques i socials, culturals i ideològiques de la França pre-revolucionària; de la crisi de l'Antic Règim francès; de la revolució de l'any 1789; de la segona revolució de 1792; dels anys dramàtics de 1793 i 1794, marcats pel terror, i del llarg període final de la revolució, que va del 1795 al 1799, per a, a tall de conclusió, dedicar un darrer apartat a la «transcendència de la revolució».

Aquesta obra no pot ser ni ho pretén, és clar, la «nova història de la Revolució Francesa», capaç de recollir de manera exhaustiva tota la producció historiogràfica duta a terme des de 1989 fins l'actualitat. És ben cert, però, que se situa de manera deliberada en el context historiogràfic posterior al bicentenari, allunyat de les querelles d'escola i més interessat per aportar a l'estudi de la revolució tant els canvis que s'han produït en el relat de la història com els camps nous, incorporats a la recerca del procés revolucionari francès: el de la «cultura política», l'experiència rural de la revolució, l'allunyament de la perspectiva exclusivament parisenc, el terror, el paper de les dones o la diversitat lingüística i de tradicions culturals que hi havia a la França de 1789. Tot plegat, McPhee malda per fer veure «*las distintas voces de la Francia revolucionaria*» i ho fa, a més, integrant-hi amb una gran claredat els diversos aspectes que configuren cada any els esdeveniments revolucionaris: Per això recolza sovint en exemples manllevats de fonts documentals o bibliogràfiques, que tenen la virtut d'apropar el lector, d'una manera més concreta i, per tant, més real, a fets tan complexos com ara el de la violència popular, la «revolució cultural» de l'any II (1793/1794) o la revolta de la Vendée.

Sense explicitar-ho, P. McPhee se situa dins la tradició de la historiografia clàssica o social de la revolució, tot i que ho fa de manera molt renovada i amb el distanciament ideològic que acostuma la historiografia anglosaxona «no revisionista». Això l'allunya de les polèmiques dels anys setanta i vuitanta, que arriben, però, a l'actualitat i de les quals ens dóna compte en les notes a peu de plana o en el text, sense que això trenque la fluïdesa del seu relat. L'autor mira d'integrar la dinàmica social abans i durant la revolució i combinar-la amb la seua dimensió fonamentalment política i cultural. No hi ha, doncs, cap indici de sectarisme en la bibliografia que hi fa servir, sovint amb tendències contraposades i sobre la qual acostuma a prendre partit. És de destacar, per exemple, els elogis que dedica i l'ús freqüent que fa de l'obra de l'historiador francès Albert Soboul. Els historiadors marxistes anglesos s'han mantingut, generalment, ben al marge de la tan debatuda caracterització de la Revolució Francesa com a «revolució burgesa». Així, doncs, tampoc aquest

catedràtic de la universitat de Melbourne toca ni tan sols aquesta qüestió, tot i que no deixa d'estar present en algunes de les seues afirmacions, per exemple, quan diferencia —massa, al meu parer— els termes «noblesa» i «burgesia» abans de 1789, o quan esmerça el terme genèric de «burgesos» per tal de qualificar els diputats de les assemblees revolucionàries o, fins i tot, els jacobins, quan això és una cosa molt discutida a hores d'ara, ja que tots els grups socials estaven en procés de formació cap a noves classes i també la «burgesia». Respecte a ella, però, l'autor matisa molt la seua anàlisi, en afirmar que *«aunque entre la burguesía no había conciencia de clase con un programa político, sí había sin lugar a dudas una enérgica crítica a los órdenes privilegiados y de las supuestamente anticuadas reivindicaciones de las funciones sociales en las que se sustentaban»*. Un altre exemple d'aquesta preocupació, de vegades excessiva, per no destriar allò polític d'allò social, és el fet de definir *«la naturaleza clasista de las divisiones locales»*, en tractar de les revoltes federalistes de l'estiu de 1793. Els treballs monogràfics sobre aquestes revoltes, però, han mostrat que això és aplicable, per exemple, a Lió, però no pas a tots els nuclis rebels, per la qual cosa els historiadors han arribat a la conclusió que hi hagué molts federalismes, específics de cada comunitat, el joc social de les quals estava marcat tant per solidaritats verticals com horitzontals.

Pel que fa a l'enverinat tema del terror, el llibre té el mèrit de no confondre violència popular i terror, tot i que descriu l'últim com *«una violencia estatal institucionalizada»*, sense aclarir prou el fet que foren els *sans-culottes* els que van imposar la llei de sospitosos, que va institucionalitzar el terror. Aquesta llei fou aplicada des de llavors per la convenció, creant així una justícia nacional d'excepció. Parlar d'«Estat» —i no pas de «Govern»— en aquell moment del procés revolucionari pot resultar anacrònic. En efecte, un sector dels jacobins i de la Muntanya, els robespierristes, teòrics del govern revolucionari, s'oposaven a la creació d'aparells d'Estat autònoms.

També accepta la tesi «de les circumstàncies» (guerra exterior i interior) per tal d'explicar el terror. Aquest, però, fou un fenomen complex, un esdeveniment històric únic, producte de la barreja d'arcaisme i modernitat que caracteritzà la Revolució Francesa, l'explicació determinista del qual no ens deixa satisfets.

L'organització del govern revolucionari tampoc no s'explica amb prou claredat, allò que sembla fer costat a la tesi segons la qual el Comitè «jacobí» de Salut Pública era el poder executiu i no un poder delegat per la Convenció, que era el poder legislatiu i suprem davant el qual —com ja s'assenyala al llibre— el Comitè havia de retre comptes. És d'apreciar, d'altra banda, que no s'hi parle mai de «dictadura jacobina» —tòpic ben present encara a hores d'ara en la nostra historiografia sobre la revolució—, tot i l'afirmació de McPhee, prou discutible, de l'ambigüitat respecte a la forma que havia d'adoptar el govern democràtic que van mantenir tant el jacobinisme com el bonapartisme, comparació que no em sembla escaient en absolut. Perquè, de fet, sembla deduir-se del tractament que fa dels jacobins que el seu igualitarisme social amb prou feines es va aplicar, allò que contradiu el que han mostrat algunes monografies regionals recents.¹ Amb tot, l'autor sí afirma que Robespierre i els seus partidaris no només volien guanyar la guerra i salvar la revolució, sinó «crear una nova societat» i se'n fa ressò de com la manipulació termidoriana d'identificar Robespierre amb el terror va sorgir en el moment mateix de la seua mort.

1. J. P. GROSS, *Égalitarisme jacobin et droits de l'Homme (1793-1794)*, París, Arcantères, 2000.

Per fi, l'obra ofereix una anàlisi incompleta de la reacció de Termidor i del Directori. Els protagonistes de l'acció contra Robespierre foren en la seua majoria els diputats de la mateixa Muntanya, alguns «terroristes corromputs», com assenyala l'autor, qui, d'altra banda, atorga el protagonisme fonamental del complot al sector parlamentari del Pla i als girondins rehabilitats. La Constitució de 1795 s'hi identifica com un retorn a les disposicions de la Constitució de 1791, quan de fet el lema de la classe política directorial era «ni 1789 ni 1793». El règim del Directori fou una experiència política molt més oberta del que es presenta ací. En aquesta experiència la nova classe política, eixida de més de sis anys de lluites revolucionàries, estava aprenent a implantar una nova república burgesa, amb un executiu fort i amb l'abolició dels drets naturals (als quals aquest llibre no atorga cap importància, quan són claus per entendre les lluites socials i polítiques de la revolució). El nou règim no fou un simple parèntesi fins el cop d'estat (no pas «pronunciament» ni «cop militar», com el defineix McPhee) de 18 de Brumari de Napoleó Bonaparte. Si en termes generals apareixen aquestes deficiències a l'hora de caracteritzar el Directori, són molt rics, altrament, els exemples que dóna de la politització local de la població francesa, en la línia del que mostren les recerques recents. Això canvia la perspectiva imposada per la propaganda bonapartista, segons la qual França es trobava en el llindar de la catàstrofe el novembre de 1799.

Al darrer capítol, l'autor s'avança al que ell anomena les «tesis minimalistes» sobre la transcendència de la Revolució, és a dir, les que defensen que tots aquells trasbalsos que va patir la societat francesa foren innecessaris, ja que a penes van influir en les transformacions del país. Per tal de rebatre-les, McPhee fa una síntesi excel·lent dels canvis econòmics i institucionals que van promoure el capitalisme, del que van guanyar i van perdre els diversos grups socials i del llegat enorme de la revolució en el terreny ideològic i polític a mitjà i a llarg termini. Per això aprofita, com ho fa tot al llarg de la seua narració, exemples concrets i ens convidà al suggeridor exercici de comparar els Quaderns de Greuges de 1789 amb la naturalesa de la política i la societat franceses en 1795 o 1804, per tal d'entendre els canvis profunds que s'havien produït arran de la revolució.

Tot plegat, som al davant d'un llibre que ens forneix un relat amè i rigorós, bo de llegir, de la Revolució Francesa, especialment adequat i molt recomanable com a alta divulgació del tema i per als estudiants universitaris, sempre tenint en compte les deficiències ja assenyalades. Resultat que pot explicar-se perquè l'autor recolza l'obra sobretot en la historiografia anglosaxona –cosa que cal agrair, ja que no es troba generalment a les nostres biblioteques– i no ha tingut prou en compte l'enorme producció historiogràfica dels mateixos deixebles d'Albert Soboul, lligats a l'Institut d'Història de la Revolució Francesa de la Sorbona, els quals han esmenat molts dels llocs comuns que ja eren presents, més de trenta anys enrere, en la historiografia clàssica.

IRENE CASTELLS OLIVÁN

Francisco Javier NAVARRO, *Ateneos y grupos ácratas. Vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la Segunda República y la Guerra Civil*, València, Biblioteca Valenciana, 2002, 610 pàgines.

Enfront de molts llibres que, darrere d'un rètol pretensió ofereixen en realitat bastant menys, ens trobem davant del fet poc freqüent d'una obra en la qual, ben altrament, el títol no condensa l'amplitud i la varietat de continguts i registres que inclou. Tot i que l'autor sembla remetre'ns al que seria el nucli central de la seua aportació, des d'una original perspectiva investigadora —l'activitat cultural dels grups anarquistes durant la Segona República a les comarques valencianes—, de fet ens introdueix del tot en una sèrie de debats al voltant de la cultura anarquista, del mateix impuls socialitzador d'aquest moviment i de la major o menor plasmació en la pràctica de les seues propostes. Alhora, ens fa reflexionar sobre els seus objectius, el seu abast i els seus límits.

Si partim de la voluntat declarada de l'anarquisme d'estendre la cultura i educar les classes populars —en ser la cultura i l'educació eines imprescindibles per fer possible tant la revolució personal, individual, com la social, col·lectiva—, no ens ha de resultar estrany trobar una multiplicitat d'iniciatives que, des d'espais diferents i amb diversos protagonistes i variades propostes, es van dur a terme durant els anys de la república. És a aquesta pluralitat i heterogeneïtat del món cultural anarquista, tant pel que fa a les ofertes com als seus oferidors, a propostes teòriques i a les realitzacions pràctiques, a allò que l'autor tracta d'apropar-nos en l'obra que ressenyem.

En aquest sentit, comença per descriure'ns els protagonistes, les seues estructures organitzatives més característiques i els espais corresponents, en els quals desenvolupaven les seues activitats culturals. Apareixen al davant de nosaltres obrers, joves, dones, etc., que creen una xarxa cultural i educativa, marcada per les variables de sexe, edat i afiliació sindical. Tot això configura maneres diferents de concretar el seu compromís social i cultural, allò que reflectia ben fidelment diverses concepcions de la cultura i l'oci.

Des de la CNT fins el que podríem dir una veritable constel·lació de grups autònoms, passant per les Juventudes Libertarias i Mujeres Libres, se'ns van presentant els principis que defensaven per a la formació de les classes populars, així com les seues contradiccions, possibilitats i límits, tant en un terreny general com des del més proper de la realitat valenciana, que s'hi explica amb minuciositat i detall. La manera d'entendre la cultura i l'oci, en efecte, es relacionava amb els interessos propis de cada organització. De la lectura dels seus textos podem deduir que entre elles es troben importants matisacions pel que fa a la difusió de la cultura: més a prop de la propaganda, en el cas del sindicat; més a prop de la formació cultural per part dels joves libertaris; amb l'intent, per fi, de bastir una cultura emancipadora i no sexista quan es tracta de les dones anarquistes.

Hi sorgeix, tot seguit, el que seria, a parer meu, un segon tema de reflexió i debat: el de la relació entre les estructures organitzatives corresponents a cadascú d'ells i el seu grau d'eficàcia, de realització pràctica de les propostes d'activitats culturals. Així, mentre que les que depenen de la CNT o la FAI —dotades d'una estructura amb un cert grau de centralització— permeten una estabilitat en el temps i una eficàcia indiscutible, les iniciatives plantejades per les Joventuts i, sobretot, pels grups d'afinitat autònoms —units, principalment, pels seus desitjos de canvi social i cultural, però amb una constitució inestable, eventual, que n'afavoria la creació i funcionament, tot i que en gran mesura també la precària permanència temporal— en veuran dificultada la plasmació en la realitat, fins al punt que, a llarg termini, es pot dir que són menys eficaces. En contrapartida, però, cal destacar-ne l'originalitat i la creativitat, tant en els temes proposats com en les activitats que suggerien.

Personalment, crec que la convivència de totes dues propostes, fruit de la heterogeneïtat dins del moviment anarquista, es pot considerar una riquesa, per la pluralitat de temes i activitats que permetien, tot i la menor eficàcia que, per la seua espontaneïtat, comportaven aquestes activitats, si les comparem amb les pràctiques culturals d'altres sectors de l'esquerra. Amb tot, en permetre una autonomia més gran, en bona mesura, el fet de poder afegir-hi noves qüestions o de plantejar-les amb mirades diferents, a la llum de la reflexió col·lectiva —com ara, l'eugenèsia, el naturisme, la necessitat de la doble lluita de les dones— ens trobem amb una colla d'aportacions novedoses. Són aportacions que sorprenen per la seua modernitat i constitueixen un dels valors més importants d'aquell món.

És molt interessant el capítol dedicat a Mujeres Libres, l'agrupació de dones que considerava imprescindible la lluita per la seua emancipació des d'una perspectiva llibertària, val a dir, la defensa d'una doble lluita «anarcofeminista», a més dins d'un doble camp d'actuació: en el conjunt de la societat i a l'interior de la militància àcrata. Una proposta polèmica, que mirava de conjuminar la lluita social, en confluència amb la resta de la militància confederal i àcrata, i la pugna de caràcter feminista, protagonitzada per les dones mateixes. Això era polèmic perquè, enfront de propostes com la de Frederica Montseny —que considerava suficient la revolució social—, Mujeres Libres plantejava que la revolució no comportava de manera automàtica l'alliberament de la dona, si no anava acompanyada d'una acció d'elles mateixes en aquesta línia. Calia, doncs, una acció específica que les emancipés de *«la triple esclavitud a que ha estado sometida: esclavitud de ignorancia, esclavitud de mujer y esclavitud de productora»*.

Un cop plantejat el debat i descrita, a grans trets, la tasca duta a terme a València per Mujeres Libres, tant de tipus assistencial com formatiu, aquesta aproximació ens fa visibles les possibilitats i, alhora, la necessitat d'un acostament més extens a aquest tema, sobretot, per exemple, a l'Institut de Mujeres Libres de València, del qual tenim ben poques notícies.

A la segona part s'hi desgranen les realitzacions concretes, posant especialment en relleu la proposta que més crida l'atenció —els ateneus anarquistes i llibertaris— a través d'una aproximació que podem considerar exhaustiva, ja que són observats des dels diferents angles. Es comença amb una visió general, que reflecteix el concepte i la realitat dels ateneus anarquistes a tot Espanya. Es baixa més tard a un grau intermedi, des del qual es descriuen els que hi havia al País Valencià. S'acaba amb un primer pla, que ens forneix una mirada molt detallada del dia a dia d'un d'ells, en concret l'Ateneo Racionalista de Castelló de la Plana. Totes tres aproximacions a tres nivells diferents ens permeten una visió polifacètica d'aquest lloc d'expressió de la cultura llibertària. Les aportacions són ben interessants en el cas de Castelló, ja que en resseguir-ne els set anys d'existència, s'assoleix reflectir bé les il·lusions i dificultats per les quals va passar el conjunt del moviment anarquista.

El darrer capítol destaca per estar consagrat a d'altres grups, no anarquistes, però lligats a ells, en els quals es reflectia, precisament, la varietat i riquesa de propostes que esmentava al principi.

Tot plegat, sorprèn la varietat de grups i iniciatives que es van congriar els anys trenta: els ateneus que combinaven esplai i aprenentatge; la tasca editorial i de publicació de premsa i llibres per a la formació política i cultural (*Libre Studio*, *Ètica*, *Al Margen*, etc.); les escoles racionalistes i d'adults, les biblioteques, els cicles de conferències que posaven a l'abast dels treballadors els coneixements bàsics per tal de configurar una nova cultura obrera, etc.

Tot i la manca de documents que afecta en bona mesura allò que es relaciona amb el moviment anarquista, podem considerar que aquesta obra és exhaustiva pel que fa a la recopilació de material relacionat amb el tema: llistes de grups, activitats proposades o dutes a terme, etc. Tot això forma un compendi complet i útil per a tothom relacionat amb la recerca, tant del món llibertari com de la cultura i l'educació en l'època republicana. El llibre es completa amb un annex de consulta imprescindible per a tota investigació relacionada amb experiències culturals al País Valencià. Sempre amb la seua ubicació a l'espai i al temps o, fins i tot, amb el nombre de membres que tenien, aquestes dades se'ns ofereixen formant un material valuós. Especialment, si tenim en compte la inexistència o la desaparició de la majoria d'aquestes llistes, bé per motiu del mateix tarannà dels llibertaris, sempre rebecs a oficialitzar les seues associacions, bé per raons de seguretat, que han fet que molts d'aquests registres foren destruïts.

Tot i la importància innegable d'aquesta documentació escrita, però, considere un valor afegit a l'obra el fet que s'haja confrontat i completat amb la utilització de fonts orals, com ara el testimoni d'homes i dones protagonistes d'aquestes tasques culturals. Aquestes fonts orals, sense llevar-li rigor històric, li atorguen una calidesa que és pròpia de la relació afectiva, de la intimitat i la subjectivitat de les persones que protagonitzen el relat, d'allò que Philippe Joutard anomenava «vinde carnal que és, en definitiva, un do al qual mai no es renuncia fàcilment quan s'estima la història».

Es tracta, doncs, d'un volum dens en continguts i en dades, que es pot llegir com una obra completa en ella mateixa, però que, per damunt de tot, es fa font de consulta imprescindible si volem acostar-nos al, malauradament, encara reduït camp d'estudis de l'anarquisme valencià i, per extensió, de tot Espanya. Voldríem concloure reconeixent que l'autor, amb el rigor i el distanciament que caracteritzen els bons historiadors, però també amb esforç per comprendre aquelles limitacions que algunes persones van tenir en una època i un àmbit territorial concrets, ens proporciona les dades per apropar-nos a les seues il·lusions i les seues realitats. Alhora, deixa la porta oberta a les nostres pròpies valoracions, en suggerir-nos la reflexió sobre uns projectes, en els quals la cultura i la llibertat eren elements indestruïbles per tal d'assolir una societat nova, formada per homes i dones lliures. Al remat, la raó final de l'educació i de la propaganda és, per als llibertaris, l'emancipació intel·lectual i moral, personal i col·lectiva, ja que es troba «*en la base y en la meta, la emancipación social, la revolución*».

M. CARMÉ AGULLÓ DÍAZ

Anna MONJO OMEDES, *Militants. Participació i democràcia a la CNT als anys trenta* (pròleg de Josep Fontana), Barcelona, Editorial Laertes, 2003, 536 pàgines.
Eulàlia VEGA MASANA, *Entre revolució i reforma. La CNT a Catalunya (1930-1936)* (pròleg de Josep Termes), Lleida, Pagès Editors, 2004, 454 pàgines.

De manera gairebé simultània, s'han presentat al públic dos excel·lents llibres, *Militants* (premi Ciutat de Barcelona d'història) i *La CNT a Catalunya*, que es complementen i omplen un buit important en la historiografia de l'anarcosindicalisme a

Catalunya. Els dos estudis presenten varies similituds: d'una banda, ambdós giren al voltant de la mateixa temàtica: els militants de la CNT, sindicat de caire anarcosindicalista amb més influència a Catalunya durant els anys trenta, i la trajectòria d'aquesta organització sindical en aquells anys. D'altra banda, ambdues autores combinen les fonts escrites amb les fonts orals. A l'últim, en els dos casos, cada treball és la culminació d'anys d'estudi, el producte final d'unes recerques que tenen com a bases unes tesis doctorals actualitzades. Les aportacions d'aquestes magnífiques obres són unes referències imprescindibles per a tots aquells que vulguin arribar a entendre el paper de l'anarcosindicalisme en la història de la Segona República Espanyola i de la guerra civil.

Per a la confecció d'aquests assaigs, les autores han utilitzat majoritàriament fonts directes, i ambdós estudis són d'una riquesa documental extraordinària. Monjo ha emprat els papers emanats dels congressos, dels estatuts, de les reunions plenàries, dels programes del Comitè Nacional, de les diferents branques del sindicat, etc. A més, ha consultat diverses publicacions periòdiques i una abundosa bibliografia. Finalment, els testimonis orals dels protagonistes dels fets són molt valuosos per a ajudar a recuperar l'ambient de l'època i les experiències viscudes pels militants cenetistes. Si les fonts orals han estat un important complement de les fonts escrites, de vegades han estat les úniques que han permès a Monjo endinsar-se en un món tancat pel temps; a més, sovint han afegit humanitat a moltes explicacions. L'autora fa un especial esment a l'absència de dones en la mostra seleccionada. Com a justificació, assenyala que, en el conjunt de fonts documentals, mai no va trobar el nom d'una dona ressenyat.

Per la seva banda, la font més important consultada per Vega ha estat d'origen sindical i obrer. Ha examinat els llibres d'actes dels sindicats cenetistes de Barcelona i de les comarques dels voltants i també les actes de les reunions dels plens de Sindicats Únics de Barcelona del primer bienni republicà. L'estudi no ha defugit de recórrer a fonts patronals i oficials que donaven una informació complementària de la premsa obrera i de la pràctica sindical dels cenetistes. L'autora ha analitzat, també, la premsa coetània republicana no estrictament obrera. A destacar que els mapes i quadres que il·lustren el llibre són d'una gran utilitat per als investigadors d'aquesta època. Com en el cas de Monjo, Vega ha recuperat la veu dels militants cenetistes a través de les entrevistes. Les converses amb protagonistes també li han permès incorporar matisos a les informacions documentals, i introduir-se en un món conservat a la memòria dels que el van viure i s'hi van comprometre.

L'assaig d'Eulàlia Vega, centrat en el període republicà que abasta els anys 1931-1936, gira al voltant de la pràctica sindical, es mou a l'entorn de saber què feien els obrers i no tant què pensaven. L'obra s'estructura a l'entorn d'una sèrie de qüestions: tracta de la població industrial a Catalunya; de la reorganització de la CNT després de la dictadura de Primo de Rivera; de la política laboral de la República; de la implantació territorial de la CNT a Catalunya; de la formació de l'Aliança Obrera, etc. El text repassa les polèmiques ideològiques i els sectors d'influència de trentistes i faistes dins de l'organització, i parla de la creació dels sindicats d'oposició, per part dels trentistes, que quedaren al marge de la CNT. Finalment, el llibre versa sobre la incompleta reconstrucció de la unitat cenetista al Congrés de Saragossa, el maig de 1936.

Vega analitza, a la vegada, l'evolució de la connexió de la majoria al sindicat, mitjançant l'anàlisi dels nivells d'afiliació aconseguits a cada moment. La recerca posa de manifest que la CNT no conservava un ascendent continu entre els treballadors,

i com la seva acció política i la seva estratègia reivindicativa en el plantejament de conflictes supeditava poderosament la vinculació de la majoria. Aquest assaig mostra com el proletariat, malgrat el seu arrelament al moviment confederal, no estava lligat amb una tan gran adhesió i identificació als pressupòsits de la CNT i, en conseqüència, com el moviment obrer no podia considerar-se com un bloc monolític, que actuava i sentia de manera homogènia en un mateix període. Per tant, s'admet l'existència d'una adhesió fluctuant de la majoria a la Confederació.

L'autora deixa constància que no es pot entendre la CNT identificant-la a un moviment o a un partit polític, amb una direcció única estatal o nacional, i amb una estratègia i tàctica uniforme i generalitzada en tots els seus nuclis organitzatius. I afirma que l'organització anarcosindicalista era antipolítica, antiestatal i federalista, i, per tant, allunyada de l'essència d'allò que és un partit polític (Vega, 424). Si no s'assimila aquesta diferència, assenyala Vega, es corre el risc de no distingir el que s'està analitzant.

A l'obra s'afirma també que els anarcosindicalistes partien de coses pràctiques, que la CNT era un sindicat que servia per a coses concretes, i que per això en algunes poblacions tenia el 90 per cent de la classe treballadora organitzada. En aquest sentit, l'autora sosté que «aquest treball recull aquesta problemàtica que ens aproxima a una altra història de la Confederació, la que es feia en la realitat quotidiana, més enllà dels discursos grandiloqüents i dels articles de premsa encoratjadors». (Vega, 423).

En el llibre es posa de manifest que la CNT fou una organització que oferí als treballadors una alternativa de canvi i de millora de les seves vides, i que això va ser un dels motius que va impulsar a molts a afiliar-se. Tanmateix, l'eufòria sindicalista que va haver-hi en el primer any republicà no va trigar en patir una decepció. Les demandes de millora de les condicions de treball no sempre s'aconseguien, entre altres coses perquè la postura de la patronal era de duresa, i l'ús de la vaga era gairebé sempre necessari per a conquerir alguna cosa. En aquell context, la utilització de l'amenaça i la violència no estava en absolut descartada.

En aquesta línia, Vega estudia la conflictivitat que es va desenvolupar en els mesos immediatament anteriors a la república i sobretot durant el període republicà, i comptabilitza els triomfs i fracassos de les lluites portades a terme per la CNT. El llibre aborda el tema de les divergències entre militants sobre l'estratègia que calia desenvolupar davant el moment polític: fer una insurrecció «ja» o preparar-se per un futur xoc revolucionari, i explica com els radicals i els moderats es van enfrontar fins a dividir l'organització cenetista, tant a Barcelona com a altres poblacions industrials de les comarques. Lògicament, aquesta visió més àmplia geogràficament ha enriquit molt l'anàlisi. L'autora posa de manifest com el règim reformista republicà no va afavorir la consolidació de les tàctiques anarcosindicalistes, per tant, les més moderades. Assenyala que «el desencís envers la República es produí als pocs mesos de la seva proclamació. Els dirigents de la CNT van comprendre que les seves esperances de canvis radicals eren infructuoses dins d'aquest marc» (161). I, per primer cop, es contempla el desengany gradual de l'afiliació per la manca de connexió de la militància a la majoria, degut als fracassos consecutius dels moviments reivindicatius impulsats. L'autora sosté que la pèrdua de la major part dels conflictes comportava l'acceptació de tàctiques més radicals, per part de la classe treballadora, per enfrontar-se al règim republicà. Es finalitza aquesta valoració afirmant que l'alternativa reformista no triomfà degut a la manca de suport de la base obrera. Aquesta asserció indica que Vega accepta que aquesta base obrera tenia una important incidència en el funcionament i l'orientació que la CNT adoptava a cada moment.

Partint d'aquests plantejaments d'Eulàlia Vega, Anna Monjo assenyala que calia, doncs, «matisar i mesurar quins sectors d'entre l'afiliació van implicar-se en l'acció sindical i, en definitiva, delimitar quina magnitud i força tenia la militància cenetista, determinar la seva diversitat i esbrinar quins tipus de motivacions o estímuls generaven l'adhesió sindical dels treballadors a la CNT. En definitiva, veure quin grau de participació i democràcia directa es va gaudir durant aquest període i quines limitacions va patir» (pàgines 25-26).

A la seva recerca, Monjo es remunta als anys de principis de segle, als precedents històrics de la creació de la CNT, i tracta de l'evolució d'aquest sindicat des del seus inicis, passant per la dictadura de Primo de Rivera, fins arribar als temps de la república, no defugint l'estudi de la Guerra Civil. L'autora s'ha endinsat en la vida quotidiana dels militants de base i ha aprofundit en l'organització dels sindicats. Analitza el funcionament intern de la confederació i explica com, en el si d'aquesta agrupació, «la majoria s'imposa com un fet ineludible i obliga la militància en oposició a no projectar cap a l'exterior el seu desacord» (282). Afirmar que el Sindicat Únic va esdevenir el punt neuràlgic de l'organització perquè era aquest organisme el que convocava els plens de militants, als quals assistien només militants, i seleccionava la militància que havia de participar-hi per discutir qüestions generals de la Confederació.

L'autora testimonia que la militància entrevistada destaca que la penúria econòmica en què es trobava la classe obrera en el primer terç del segle xx va ser un factor fonamental en les motivacions de la majoria obrera per afiliar-se, i que l'elecció de la CNT com a central per sindicar-se es fonamentava en la capacitat que aquesta demostrava a l'hora de lluitar per aconseguir reivindicacions econòmiques. I assegura que, pel contrari, en poques ocasions es comptabilitzen referències que expliquin l'adhesió a la CNT per raons ideològiques, per tant, que destaquin l'anarquisme com a element propiciador de l'afiliació sindical (pàgines 314-315). Monjo assegura que hi havia una pressió ambiental perquè l'assalariat se sindicués a la CNT, sobretot perquè la majoria dels treballadors al lloc on es treballava estava ja associada a aquesta central sindical. Per tant, no era del tot necessari arribar a utilitzar les coaccions per aconseguir un nivell alt d'afiliació (322), tot i que també existien, i havien estat més fortes durant els anys vint. Associar-se era senzill: només era precis ser obrer, treballar i pagar la quota.

A l'obra es posa de manifest la diferència existent entre militància i afiliació, la diversitat que hi havia en el grau d'implicació. Els militants eren els membres actius de l'organització. La militància activa tenia un caràcter quantitativament minoritari, la participació dels treballadors en l'activitat sindical no era majoritària. Els afiliats eren molt nombrosos, però la militància tenia un pes relativament inferior. «El fet que la militància no es desvinculés del món laboral, treballant al costat de l'afiliació encara que ocupessin càrrecs d'importància en el Sindicat, va contribuir a que a les empreses i barris hi hagués una presència real de la Confederació, en poder establir l'afiliació una relació directa amb tot tipus de militants» (Monjo, 381). Alhora, l'assaig clarifica la mena de relació d'autonomia que existia entre la base dels sindicats i els comitès on es prenen les decisions més generals. Els afiliats no anaven tots al sindicat, en canvi la relació s'establia a la feina a través de les assemblees de fàbrica i en la relació que mantenien en el barri on vivien. La informació circulava pels ateneus, pels carrers, etc.

Una de les aportacions fonamentals del llibre d'Anna Monjo és que revela què era un militant confederal i quina era la seva tasca, no com a dirigent sinó com a

exemple de comportament humà. El militant, més que líder, era model d'actitud. L'honestetat en la conducta va ser una de les qualitats indispensables per a un militant de la CNT. A més, no podia ser un analfabet, perquè havia de conèixer les idees. Havia de llegir, havia de debatre. Per això la CNT era més que un sindicat, perquè ofería coneixements en molts àmbits, com ara el vegetarianisme, la sexualitat, etc. Era la idea de tenir una cultura obrera pròpia. En aquest sentit, una de les funcions de la militància era defensar i propagar les idees anarcosindicalistes. L'autora introdueix al lector en la vida social obrera que estava impregnada per la cultura llibertària, com un referent per a tot el proletariat i com un camí d'emancipació. I afirma que la CNT era tota una cultura i una manera de veure la realitat. El moviment llibertari es proposava dignificar l'obrer i fer que participés en la seva pròpia realitat. Pel moviment anarcosindicalista la cultura era molt important. El nivell cultural establia una gradació en l'activitat militant, de manera que, a més capacitat corresponia una major responsabilitat i compromís en l'organització confederal. Malgrat que dins la CNT no s'acceptaven les jerarquies, la cultura afavoria un escalat en el qual el nivell cultural estava fortament correlacionat amb cada nivell de l'organigrama, on s'adoptava un determinat tipus de decisions (346). Per això, com diu Josep Fontana en el pròleg de l'obra: «La pèrdua d'aquesta cultura llibertària, propera a la vida quotidiana de les capes populars i a l'experiència de l'ofici i del treball, ajuda a explicar el fracàs de la recuperació de l'anarcosindicalisme en el postfranquisme» (18).

Al capítol vuitè, Anna Monjo parla de la trajectòria, actuació i funcionament de la CNT en el període de guerra. Segons l'autora, la contesa suposà un canvi substancial en l'activitat sindical. Dins de les dificultats pròpies d'una confrontació, l'articulació de la vida econòmica catalana fou el detonant perquè es plantejés seriosament la necessitat d'un model de remodelació de l'estructura sindical. Així es van posar en marxa les federacions d'indústria i es va organitzar el Consell Nacional d'Economia, organisme aglutinador de totes les federacions. En aquesta part es tracta també el tema del desencís de la militància, constatable principalment arrel dels fets de maig de 1937. A partir d'aquí, es va deixar de detectar la presència i la militància de base i la militància sindical en la dinàmica de la marxa de la CNT.

Una davallada que culminarà a la postguerra. En aquest punt, ambdues autores fan unes reflexions semblants: primer la pròpia dinàmica de la guerra, i després la repressió franquista, no tan sols aconseguiren eliminar tota una generació i el seu relleu, sinó que van assolir acabar amb la tradició de lluita anarcosindicalista, amb la memòria col·lectiva dels treballadors i amb l'atmosfera llibertària creada pel moviment confederal.

SOLEDAD BENGOCHEA

Rubio POBES, *La identidad vasca en el siglo XIX. Discurso y agentes sociales*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, 476 pàgines.

Amb aquest llibre Coro Rubio dona un pas més en la seua dedicació al segle XIX basc. A la seua obra anterior hi havia tractat sobre el mateix objecte general,

presentat des de la perspectiva d'una dualitat d'integrants en principi aparentment oposats: revolució i tradició; furs i constitució (1997).¹

La historiografia basca sobre el segle XIX, molt abundant a les últimes dècades, ha prestat una significativa atenció a la citada dualitat fins el punt que ha pres cos una certa consideració global del XIX basc que tendeix a veure'l com a una suma d'integrants contraposats: d'una banda, revolució, constitució, unitat nacional, ciutadania moderna, laïcisme, mentre que a l'altra banda pugna per consolidar-se la tradició, el fur, el localisme i la condició de súbdits de la monarquia supeditada a la religió.

Ens hem de preguntar si resulta procedent subjectar-se a la perspectiva dual, quan la majoria d'aquests treballs acaben acceptant que l'oposició entre els elements citats sol resoldre's a mode de conciliació entre els mateixos, com n'és bona mostra l'última obra d'Arturo Cajal.² La presentació dels factors concurrents com un joc entre allò extern (estat) i allò intern (règim foral), el primer jurídic i formal, el segon merament fàctic i operatiu, sol requerir matisacions i relativitzacions per, finalment, gairebé deixar sense efecte la pretesa claredat de la dicotomia. La qual cosa no significa que no hi haguera dialèctica i contraposició, inevitable i cruentament reflectida en les guerres carlistes. Però, fins i tot aquestes assenyalen un camp d'acció dels contendents de conformació territorial no restringida a les terres basques i a Navarra, on tenia presència real el liberalisme com a opció d'una part dels seus habitants, precisament la que resultà vencedora en el terreny bèl·lic.

El simple fet que el foralisme fóra defensat pels liberals és una mostra de la dificultat de la separació estricta entre els dos camps. La historiografia de les dues últimes dècades i, sobretot, la més recent (incloent-hi l'obra de Coro Rubio) proporciona la imatge de l'apropament a un terreny compartit que assegurava, per a les diferents tendències existents, el sòl on xafar: el dret propi i les institucions forals. No és que dita aproximació s'iniciara al final de la guerra, el 1839, i gràcies a la conformació de la trajectòria foral, donada al si de l'aleshores vigent Constitució de 1837, sinó que s'assegurava durant aquestes dates la continuïtat del règim corresponent, assumit pels dirigents liberals, tant els que estaven al capdavant de les institucions forals com els que presidien l'organització central de l'Estat. Això comportà un apropament dels bascs i els navarresos no a un foralisme abstracte, sinó a una forma d'entendre'l i practicar-lo, l'anomenat furisme liberal, que, des de 1844, adquirí els tints de moderació que encara reforçaren més la seua solidesa i assentament.

Convé precisar aquests extrems, primerament perquè es tracta de conclusions derivades de les més recents aportacions sobre el foralisme i, segonament perquè el fur i allò que significava és precisament un dels que Coro Rubio qualifica d'*ingredientes de la identidad vasca decimonónica*. L'autora ho posa en primer lloc d'importància i, situant-se fonamentalment a l'últim terç del segle, constata l'estadi de popularitat elevada que havia aconseguit i l'ocupació pel foralisme, en diferents formes d'entendre-ho, de tot el ventall polític. Aquest resultat, es pot pensar, no

1. *Revolución y tradición. El País Vasco ante la Revolución liberal y la construcción del Estado español, 1808-1868*, Madrid, Siglo XXI, 1996; *Fueros y Constitución, la lucha por el control del poder. País Vasco, 1808-1868*, Bilbao, 1997; *Memoria justificativa de San Sebastian*, Bilbao, 1997.

2. *Administración periférica del estado y autogobierno foral. Guipuzcoa 1839-877*, Oñati, Instituto Vasco de Administración Pública / Herri Ardularitzaren Euskal Erakundea, 2000; *Paz y Fueros. El conde de Villafuertes. Guipuzcoa entre la «Constitución de Cádiz» y el Convenio de Vergara (1813-1839)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2002.

hauria pogut produir-se sense una progressiva síntesi i confluència entre els elements d'ordre jurídic i formal, organitzatiu, competencial, però també polític i ideològic que concorren en el foralisme. L'autora se situa, al present llibre, en aquesta perspectiva, la qual cosa equival a adoptar un enfocament, al meu entendre, més ajustat a la trajectòria real que següen els esdeveniments, de manera que es presenta de forma més completa i matisada la dialèctica vuitcentista.

Al llarg del primer capítol es pren en consideració les persones i les seues connexions sentimentals i subjectives amb les institucions, cosa que l'autora anomena «*ingredientes de la identidad*» (a més dels furs, la fe catòlica, la singularitat històrica, la llengua, el doble patriotisme, etc.), el conjunt dels quals ens situa davant de l'objecte d'estudi del llibre, la identitat basca. En aquesta matèria resulta bastant lògic que una part de la historiografia o assagística sobre la realitat basca contemporània haja tendit a subratllar el pes i la força dels factors artificials i de manipulació externa sobre un procés que, se sol dir o suggerir, d'haver seguit els «*cauces lógicos*» més «previsibles», haguera culminat en resultats diferents. És el cas de Fernández Sebastián des de la perspectiva jurídica i institucional, i de Jon Juaristi des de la identitària estricta. La tesi d'aquest últim, malgrat que resulte excessivament contundent (a falta d'una historiografia rigorosa per a fonamentar el règim foral, aquesta funció la cobrien en el segle XIX basc la literatura i les recreacions llegendàries) i malgrat que ha sigut —al meu parer, convincentment— rebatuda per J. M. Sánchez-Prieto, cal reconèixer que el llibre i la tesi de Juaristi han gaudit, o gaudeixen encara, de gran predicament.³

La referència al precedent que, inevitablement constituiria per a l'autora el llibre de Juaristi (*El Linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, Madrid, Taurus, 1987), pràcticament obligava a aquella a definir-se al respecte, de manera que aquesta definició, que afronta degudament, ens diu molt sobre l'orientació que seguirà el llibre. Naturalment, l'aclariment no és només respecte a Juaristi, sinó també cap als autors (Hobsbawm, Anderson, Gellner) que han abundat en el caràcter de la invenció *a posteriori* pròpia de les identitats nacionals. Rubio es pronuncia al respecte per a deixar clara la seua perspectiva en els següents termes: «*los conceptos de "invención" y de "imaginación" profusamente aplicados al estudio de la identidades nacionales por la historiografía anglosajona [...], y adaptados por la española, contribuyen en nuestra opinión, al menos en su uso vulgarizado, a confundir la cuestión.*» Aquesta definició preliminar és important, i l'autora no la defuig: la identitat basca no és una invenció, un artifici. En tot cas, afegisc, ho serien en l'ús noble d'ambdós termes, que el tenen, però no així, com molt bé matisa l'autora, en l'ús vulgaritzat que a alguns els ha portat a passar d'«invenció» a «invent». Li sembla molt més adequat, a Coro Rubio, parlar de construcció i de progressiu accés a un resultat.

Aquesta premissa obliga l'autora a reconèixer que, sent així, no pot donar-se per iniciat, en el segle XIX, el camí que condueix a aquest resultat, sinó abans, tot i que dedica escassa atenció al que anomenariem els precedents, doncs és evident —l'índex del llibre ja ho anticipa— que es tracta d'analitzar aquest procés constructiu durant el segle XIX, és a dir, en una fase on els elements a considerar com a subjectes de la identitat pateixen una intensa crisi, en modificar-se substancialment el context i les condicions bàsiques de desenvolupament. En aquest sentit, l'autora no nega, ans

3. «Problemas de historiografía vasca contemporánea», *II Congreso Mundial Vasco*, V, Sant Sebastià, 1988, 415-431; i el llibre del mateix autor, *El imaginario vasco. Representaciones de una conciencia histórica, nacional y política en el escenario europeo, 1833-1876*, Barcelona, Ediciones Internacionales Universitarias, 1993.

al contrari, que els components d'aquesta identitat adquirisquen una nova dinàmica, per ser també nous els factors a què han d'adaptar-se. El llibre desplega al llarg dels seus tres sòlids capítols precisament allò que anuncia i es proposa: explicar detalladament el citat procés.

Una primera precisió, o constatació, l'hem de fer sobre el període cronològic comprès, ja que, si bé en els seus llibres anteriors l'autora no passava de 1868, en aquest una gran part de l'atenció se centra en l'últim terç vuitcentista i, fins i tot, entra decididament en el segle xx, i, particularment, a partir de la llei de juliol de 1876 (que, amb discutible exactitud, se sol qualificar d'abolitòria del règim foral). Aquesta apreciació resulta més ajustada, seguint la caracterització de cadascun dels «ingredients» de la identitat basca que ens facilita i desenvolupa detalladament l'autora, per a predicar-la del furisme (pàgines 113 i següents), de la fe catòlica (pàgina 123 i següents) i de la llengua basca (pàgines 145-153), mentre que ho seria molt menys de la singularitat històrica, entesa de manera més uniforme i constant en el temps, i el sentiment de «doble fidelitat». D'aquesta manera, potser siga lícit deduir que la intensificació del foralisme, de l'integritisme catòlic i de la conversió de la llengua en element identitari primordial, alguna cosa tenen a veure amb el debilitament de l'altre ingredient (169), el simbòlicament més poderós representat per la forma dual, però intensa i sincera, de viure l'adhesió a la Corona i, en general, a les institucions en els seu conjunt. Les dades que avalen aquesta nova trajectòria, on el 1876 marca, com diu l'autora, un punt d'inflexió, s'acumulen al llarg de la primera part del llibre, dedicada als «agents polítics» que actuen en diverses àrees de promoció dels sentiments forals: commemoració pública, patrimoni artístic i cultural, estatuària, exposicions, bibliografia, retolacions i, en lloc destacat, la llengua basca.

Alguns dels apartats citats en el paràgraf anterior són, com a mínim, fronterers amb els desenvolupats a la segona part, dedicada als agents culturals. Tota la producció historiogràfica, artística, musical (amb específica atenció a la gènesi i evolució del que significà el *Gernikako Arbola*), s'intensifica a partir dels anys setanta, i adquireix un to etnogràfic a la pintura i ruralista i idíl·lic en part de la literatura. També, de tota l'abundant matèria tractada en aquesta segona part dedueix l'autora que «algo cambiò» a partir de 1876, i foren apareixent (en l'obra de Vicente Arana i de Goizueta, per exemple) «reticencias y enconos», anticastellanisme, simplistes identificacions duals amb factors, respectivament, d'opressió o d'alliberament.

No podia faltar l'apartat dedicat a l'educació, que és un dels més sòlids (pàgines 331-386), amb atenció especial a les dificultats d'aplicació de les lleis estatals (la llei Pidal de 1845 i la llei Moyano de 1857), sempre dins de les deficiències i limitacions derivades de les taxes d'alfabetització i de la transmissió per la via escolar de la doctrina catòlica. L'ensenyament de l'euskera també es contempla, i es confirma la modestia dels èxits, inferiors a la importància que a la llengua s'assignava, si bé això no és imputable, com assenyala l'autora encertadament —segons el meu entendre—, amb un hipotètic paper «desbasquitzador» dels mestres.

La contribució institucional de l'Església a la distinció comunitària del país tingué diverses manifestacions, ben desenvolupades a la tercera part, si bé hi destaca la fundació del Bisbat de Vitòria. En realitat, una de les vies de penetració eclesiàstica, com ressalta el llibre, fou la de l'ensenyament de la doctrina cristiana, que era, juntament amb el púlpit, el vehicle de transmissió ideològica més efectiu per a l'Església, que no es privà d'usar profusament aquest i d'altres instruments al seu abast, amb vistes, en definitiva, a la seua contribució efectiva a la conversió de l'univers foralista, sobretot en les zones rurals, en l'entorn dels fidels catòlics, en proporció a la

intensitat de la seua fe i de la seua enemiga als «agents» que, d'una manera o altra, s'oposaven a l'Església com a institució.

Tot aquest procés de «construcció» d'una identitat basca es fa ja amb una inequívoca vocació unitària basca, cosa que requerí sobrepassar la disposició de triple personalitat que havia predominat en el passat. Això fou possible, particularment en el camp dels furs i de les institucions forals —i l'autora ho destaca des d'un principi—, gràcies a l'existència i acció organitzada de les conferències forals (37), les actes de les quals coneixem a través de la seua edició per Joseba Agirreazkuenaga. Aquesta font, poc tinguda en compte —quan no és directament menyspreada (per exemple en el seu llibre Artura Cajal, citat a la nota 1)—, no només és d'ús obligatori, sinó que posa en primer pla a les pròpies institucions a què es refereix, fins el punt que l'acció coordinada d'aquestes, com es reflecteix a les actes de les seues «conferències», es converteix en un dels suports més sòlids per a la tesi que defensa Rubio: la promoció, per les pròpies institucions i els seus titulars, d'un creixent sentiment d'adhesió al règim foral en una direcció determinada. El resultat, conscientment cercat, fou la «unificació» de les manifestacions d'aquest tipus de vinculacions en cadascun dels tres territoris. Si bé existien mostres clares d'aquesta tendència unificadora, creades i impulsades a més a més per les elits il·lustrades de l'últim terç del segle XVIII (el lema «*irurac bat*» de la Bascònia és el recorregut però inevitable reflex), el cert és que fins a cent anys més tard no adquireix les formes d'una creació dirigida, més o menys calculadorament, per uns «agents». Aquesta funció l'acompliren les més altes responsabilitats al capdavant de les institucions forals, ocupades des de 1876 —detall que convé no deixar de banda—, pels que havien «transigit» en ocasió de la posada en vigor de la llei de 21 de juliol de dit any.

L'autora destaca al llarg del llibre l'acció del «agents» de la construcció de la identitat en els termes que hem tingut ocasió de glossar en les pàgines anteriors. I ho fa, al meu parer, amb la clara voluntat de presentar els fets i els fenòmens amb objectivitat i, fins i tot, amb certa fredor. No entra, si més no, directament i explícita, en la consideració d'altres circumstàncies o factors que, tanmateix, tingueren significativa presència. Per exemple, els que deriven del pas cap a un nou règim fiscal i de relació amb la hisenda estatal, suficientment destacats pel estudiosos del concert econòmic (Luis Castells, Eduardo Alonso), i que no permeten dubtes sobre l'estreta relació —que admetria, pense, el qualificatiu d'«identitària»— amb el nou panorama, en què apareixen a l'escena basca una sèrie de fenòmens en gran mesura nous, com la industrialització massiva, el tomb demogràfic i sociològic i l'aparició del nacionalisme, que obligaven al País Basc de finals de segle a l'adaptació de les seues estructures i formes de vida pròpia o, en la perspectiva del llibre que comentem, a l'adequació de la seua identitat col·lectiva.

Potser ajude, també, a aquest intencionat to objectiu, el fet que l'autora es limite a plantejar l'oposició —simultània— d'altra manera d'entendre i sentir la identitat basca. Em referisc a la que inicia i impulsa, per personificar-ho en un sol nom, Sabino Arana. Per a comprovar la claredat de la percepció que alguns observadors coetanis tenien del moviment i alternatives que s'obrien pas cap a l'última dècada, ens pot ajudar la que ens facilita un dels més conspicus: Fermín Lasala, duc de Mandas, veia amb claredat el risc de divisió inevitable a la Bascònia, si els seus habitants «*un dia fueran vascongados* —horrible hipòtesi, diu Lasala—, *sin ser españoles*».⁴

4. F. DE LASALA Y COLLADO, *Última etapa de la unidad nacional. Los fueros vascongados en 1876*, II vol. I, Madrid, 1924, 291 i següents.

On és la diferència? El canvi que fa que a la identitat basca descrita —que, com diu l'autora a mode de conclusió (476) «no fue, desde luego, una versión regional de la identidad española nacionalista»— li sorgisca la competència d'un altre discurs sobre la identitat col·lectiva basca aportada pel nacionalisme aranista? Hem de valorar positivament l'exposició objectiva i detallada del joc fet per uns «ingredients» posats en comú per uns «agents». Però, allò cert és que, al meu parer, queda en suspens una pregunta que es podria formular així: quins motius o factors foren la causa de l'afebliment, en alguns sectors de la població, fins a la desaparició dels sentiments i perspectives que feien possible la «doble fidelitat»? La pregunta té sentit, al meu entendre, i retorne a un dels primers paràgrafs d'aquesta mateixa ressenya, perquè, si haguérem d'identificar un «ingredient» de presència constant, no ja en el segle XIX, sinó en el XVI i següents, seria, sens dubte, aquest de l'adhesió dels bascs al que representava allò comú i compartit, de manera raonablement compatible amb el que sentien i practicaven cap a allò particular i allò propi. La qual cosa ens porta, alhora, a un altre suport per a la reflexió sobre la identitat basca de recorregut més ampli, donat que, finalment, se'ns mostren amb gran solidesa els motius per a pensar que la part amagada de l'iceberg comprenia una sèrie d'elements que en el període estudiat s'afebliren, en alguns àmbits fins la inanició, en lloc d'assegurar-se la seua continuïtat.

La resposta a aquesta qüestió general, la de les formes d'adhesió i «coalescència» plural, es projecta fora del període estudiat i l'objecte del llibre, que proporciona, tanmateix, una base ferma per a intentar-la amb la fonamentació rigorosa que la qüestió exigeix, si es vol caminar amb pas segur i fiable sobre tan sensible terreny. En ell seguim xafant, i a la vista estan les conseqüències de, entre altres coses, el predomini de la simplificació i la demagògia sobre el bon sentit i la mesura que, com a bona mostra de com cal analitzar una qüestió com aquesta, el llibre de la professora Rubio ens proporciona.

JON ARRIETA ALBERI

Els «amigos bascongados»

J. ASTIGARRAGA, *Los Ilustrados vascos. Ideas, instituciones y reformas económicas en España*, Barcelona, Crítica, 2003, 279 pàgines.

Punt de referència obligat del paisatge cultural de la Il·lustració, la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País generà una historiografia que, des del primer moment, no deixà de pronunciar-se sobre el sentit de tan singular institució. Amb el to vibrant i combatiu que caracteritza el conjunt de *L'Espagne éclairée*, Jean Sarrailh realitzà, el 1957, un retrat de la mateixa amb pretensions que anaven més enllà de limitar-se a una erudita i ben travada exposició. Per a aquest il·lustrat fora del seu temps i reclòs forçat de la Franca de Vichy, es tractava, sobretot, d'oferir una resposta a la interpretació que havia sostingut el pensament més caracteritzadament conservador del XIX espanyol, els ecos del qual no ressonaven gaire llunyans a l'alçada de 1950. El seu llibre iniciaria, així, un moviment en sentit contrari que, ja en el seu tram final, arribaria fins i tot a posar en qüestió el pretès plantejament modernitzador de la Sociedad. I això arrel del que, paradoxalment, podríem considerar com un cert dèficit d'Il·lustració, una inconseqüència pràctica en relació amb els principis que

públicament proclamava la Sociedad. Mogut per la convicció que el recorregut del pèndol ha dut les coses a una certa desvaloració, Jesús Astigarraga desplega, en aquest llibre, un agosarat esforç a fi de conduir de nou el pèndol «a su posición central». Posició que, d'altra banda, no és altra que la d'una historiografia que, d'Ortiz de Zárate a Caro Baroja, passant per Julio Urquijo, apareix hui en dia, pràcticament oblidada, malgrat que ningú com aquests autors havia percebut millor allò que l'autor denomina «la doble personalidad» (il·lustrada i basca) que representava la Bascongada. D'ací, precisament, el títol del llibre.

Com a emblema que fou d'una «il·lustració basca», l'estudi de la Bascongada que se'ns proposa reclama l'atenció per igual per als dos components del sintagma. L'anàlisi de la institució, s'hi vol dir, es planteja, per tant, com a quelcom més que una simple «il·lustración de la Ilustración». D'açò últim, òbviament, es parla però el que ací es reclama i es pretén és no perdre mai de vista aquesta doble vessant; aplicar sobre l'una i l'altra el mateix èmfasi analític. Allò foral es vol fer valer, en aquest cas, tant com allò il·lustrat. Amb ambdós pilars s'arma un projecte d'investigació centrat en la indagació dels trets específics d'una concreta il·lustració regional, en sintonia amb la línia metodològica d'*Enlightenment in their context* que tan excel·lents fruits està recollint actualment entre els estudiosos. No és una empresa que manque de dificultats: entre l'escorredissa adscripció liberal que li atorga el component il·lustrat i el conservacionisme inherent al continent foral, entre ambdós extrems, pot esbrinar-se l'entitat del camp de tensions a què els Amigos hagueren d'enfrontar-se. Ningú més conscient d'elles que el propi autor del llibre que, precisament per això, no renuncia a situar aquesta tensió com a *leitmotiv* de la seua investigació. El seu propòsit —com ell mateix afirma taxativament— no és altre que el d'*analitzar de una vez por todas si además de "ilustrada" la Bascongada fue "foralista"*.

Amb aquest horitzó en perspectiva, el pla de treball procedeix a revisar el llarg i complet procés que finalment donaria origen a la Bascongada, passant immediatament després a una anàlisi sistemàtica de les que foren les seues principals propostes i la seua efectiva actuació. La investigació efectuada reconstrueix, així, la gestació i trajectòria de un no desconegut —encara que no molt tingut en compte— moviment novator basc, amb el seu inseparable component de sociabilitat, el seu corresponent entramat d'acadèmies i un acusat protagonisme per part de la noblesa rural. El lideratge que, obligatòriament, se li reconeix al comte de Pañafloreda dins d'aquest procés, no perd de vista, tanmateix, el fet que s'està davant d'una realitat més plural i descentralitzada del que la omnipresència de Javier María de Munibe poguera donar a entendre. La creixent visibilitat d'aquestes tertúlies, el seu desdoblament en unes «juntas acadèmiques» a partir de 1746, així com la permanent difusió i discussió dels fonaments de l'anomenada ciència moderna, deixen palès l'indeturable procés de creixement i maduració engegat.

El moviment estigué lluny de recloure's en un vessant purament il·lustrat. Progressivament i gairebé irremeiablement l'activitat i les xarxes d'influència dels Amigos els portaren a introduir les llums en la resolució dels problemes que afecten el seu entorn immediat. Per a la «província» en concret, redacten el 1762 el conegut *Plan de una Sociedad Económica o Academia de Agricultura, Ciencias y Artes útiles y Comercio, adaptado a las circunstancias, y Economía particular de la M. N. y M. L. Provincia de Guipúzcoa*, un títol que, per si soles, ho diu pràcticament tot i que, com apunta Astigarraga, constitueix un autèntic «punto de inflexión» en l'evolució del moviment il·lustrat. Partint de Guipúscoa, una il·lustració pròpiament basca es posa així en marxa, marcada —en consonància amb el seu missatge fraternal— per un tarannà clarament

inclusiu: tant pel que fa a la seua voluntat d'incorporar l'influent sector comercial basc, com per la seua decisió d'expandir-se a les «províncies germanes». En deu anys la transformació és espectacular. Una flamant Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País emergeix plenament formalitzada a començaments dels setanta. Per damunt de la seua concreta i diversa identitat política i corporativa, les tres províncies volen constituir una sola societat. *Irurac-bat*, «tres són un» (Joan, I, 5:8) és el seu lema.

Astigarraga reitera allò singular de l'invent. Amb un sòlid ancoratge en els respectius entramats territorials, la Sociedad vingué a demostrar —per dir-ho d'alguna manera— les possibilitats d'«aterrar» el missatge il·lustrat, d'oferir un model d'il·lustració domèstica menys atent a la gran retòrica il·lustrada —amb la seua inherent especulació política— i més interessat en les possibilitats d'experimentar una política pràctica en el seu entorn més immediat. És exactament l'esperit que subjau i inspira, primer, als autor del *Plan*, i, el 1768, al *reading* que constitueix l'*Ensayo de la Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Contra el que podria semblar, la dimensió pràctica de què aquests últims es reclamaven no pressuposava una pacífica acceptació de les seues propostes. Succeïa, més aviat, al contrari: en un clima marcat encara pels greus motins de 1766 i la reivindicació del principis de «l'economia moral de la multitud», no resultava gens senzill ni acomodaticí desplegar els supòsits alternatius d'una economia, és a dir, d'una organització i gestió dels recursos de les «tres províncies» en clau unitària; una clau que, lluny d'acollir-se al paraigües i a les regulacions corporatives i paternalistes de cadascun dels territoris, apostava per la perspectiva d'un sol espai econòmic, el d'una economia bascongada inspirada en criteris d'especialització i complementarietat. La fraternitat havia de presidir així mateix les relacions intersectorials: agricultors i indústria havien de marxar «agermanats». El comerç tampoc no hi restava al marge, assumint un protagonisme que anava més enllà de la seua percepció com a mera activitat mercantil. Sobre ell es volia fer pivotar una «sociabilitat» i unes «maneres» que els Amigos s'esforçaven a difondre i normalitzar.

Al llarg de la dècada dels setanta i a principis dels huitanta, la Sociedad coneix un temps d'esplendor. El seu èxit no escapa al poderós Campomanes, que intueix immediatament el seu potencial com a element difusor del seu programa il·lustrat. No obstant això, el moviment de societats que es posa en marxa al regne a partir de 1775 girarà, des del principi, entorn l'òrbita del Consejo de Castilla, deixant constància d'una dependència fundacional que no havia estat present en el cas basc. Durant aquest període, en el si de la Bascongada, es discutí intensament sobre les possibilitats d'acoblament dels nous valors i patrons de comportament (així, per exemple, amb el debat sobre la «noblesa comerciant»; també, amb la proposta d'acceptació en clau utilitarista del luxe i, en el mateix sentit, d'una política assistencial tendint a reorientar «productivament» l'entramat assistencial caritatiu). I no es tracta de simples debats de saló. Amb un alt grau de coherència en relació amb els seus plantejaments, alguns dels participants —casos d'Aguirre, Narros o Foronda— insinuaren desenvolupaments que anaven més enllà d'una conciliació amable amb els supòsits de l'ordre tradicionals. La reflexió tampoc se circumscriví, d'altra banda, a qüestions d'àmbit local, ni s'atingué, tampoc, a una perspectiva estrictament agrarista. La brillant *Recreación política* del bilbaí Arriquirar s'escriuí intentant dilucidar «los verdaderos intereses nacionales», projectant, dins d'aquest nou llenguatge, un model de creixement intersectorial per al conjunt de la monarquia.

La Bascongada actuà, així, com un autèntic laboratori a partir del qual es posaren en marxa plans de reforma agrària i programes d'activació «industrial», presidits, sempre, per una metodologia «de investigación empírica sobre la realidad vasca» que intentava

proporcionar un fonament sòlid a la seua estratègia d'actuació. Malgrat açò, el balanç d'aquest anys dista molt de ser optimista. Per a Astigarraga, la Sociedad fou víctima d'una certa «asimetria» entre el seu projecte reformista i el seu «suport polític». Tant els desacords interns sobre les pròpies prioritats sectorials de la reforma, com les expectatives contradictòries dels sectors socials presents en ella, es confabulaven per aconseguir una espècie de «suma zero». En el pla més visible de l'alta política, les Juntas de cada territori, així com la manca de suport del propi Consejo de Castilla, s'encarregarien de tancar el cercle.

Amb tot —i sense treure'ls importància—, aquestes contradiccions podrien haver evolucionat d'una altra manera si no s'haguera complicat amb elles la presència d'uns ordenaments forals que, reconeguts per la monarquia a principis del segle, no trobaren fàcil encaix amb l'estratègia de relativa modernització política que es pretenia impulsar. Els decrets sobre el lliure comerç posats en marxa a partir de 1778 poden considerar-se, en aquest sentit, com el moment en què s'inicia un punt de no retorn dins d'eixe procés. Si fins aleshores les coses s'havien produït com si els furs no constituïren un problema insalvable (o contemplant les friccions que es produïen en clau del que havia estat la dinàmica tradicional de relacions amb la monarquia), els referits decrets tingueren la virtut de convertir aquestes tensions en una autèntica «qüestió foral». A partir de la informació disponible, l'autor realitza una acurada relectura d'eixe moment crucial, reivindicant l'esforç dels Amigos a fi de trobar —entre l'entossudiment ministerial reflectit en els decrets i el fonamentalisme foral que començava a emergir— una alternativa que els permetera reconduir la situació. Davant el reduccionisme interpretatiu fins ara dominant (que enfrontava la progressivitat política dels Amigos amb el ruralisme foralista dels provincians), Astigarraga insisteix al respecte en la presència d'un «foralisme il·lustrat», una espècie de *tiers parti* sustentat sobre criteris que, si «eran por encima de todo ilustrados», no per això deixaven de fer seua la perspectiva foral.

Sota aquest enteniment, cal interpretar, de fet, el comportament polític dels Amigos, independentment del fet que, atrapats entre l'assetjament aranzelari de la monarquia i el resistencialisme foral, irromperen, a títol individual (cas de Foronda), posicions menys conciliatòries amb els furs. Que han de contrastar-se, d'altra banda, amb els plantejaments de qui, com Aguirre, aplicà sobre els furs una subtil enginyeria constitucional a fi de fer-ne l'emblema dels nous temps. Deixant de banda aquests casos, el foralisme il·lustrat dels Amigos hauria intentat mantenir una posició «equidistant», al marge tant de posicions decididament antiforalistes com de les estrictament forals. En última instància, no es tractaria sinó d'explotar les «legítimas posibilidades de modernización de las instituciones forales», apuntant-se, fins i tot, a «la consecución de un nuevo pacto con la Corona». Foren aspiracions que, com se sap, no arribarien mai a materialitzar-se. Atrapada en aquesta situació de foc creuat, impossibilitada per avançar, la Bascongada iniciaria un replegament ordenat. La seua història immediatament posterior constitueix, d'aquesta manera, la crònica d'un fracàs anunciat, independentment de si això es produïra d'una manera gradual i al marge de la deriva radicalment liberal d'alguns dels seus integrants (de nou, Foronda). Alguna cosa, tanmateix, arribaria a salvar-se del naufragi. Com apunta l'autor, l'aparició d'una important corrent de foralisme liberal en el XIX no pot entendre's sinó com una directa conseqüència de l'esperit —no apagat del tot— que havia inspirat el moviment d'Amigos.

Sense ser intenció de l'autor fer una història de la Bascongada, el llibre de Jesús Astigarraga constitueix, tanmateix, una excel·lent posada a punt —des dels seus inicis fins a la seua desaparició— del que fou la trajectòria d'una institució paràbola en

si mateixa de la il·lustració basca. No és molt ni important el que en aquest sentit es pugui objectar. Ens podem preguntar, no obstant això, fins a quin punt el llibre respon satisfactòriament a la pregunta-tesi que el presideix. La Bascongada, a més d'il·lustrada, fou foralista? Pot parlar-se d'un foralisme il·lustrat? La resposta de l'autor la coneixem, tot i que això no impedeix admetre els inconvenients d'aquest últim terme que, d'altra banda, considera intercanviables com el d'il·lustració foralista. En la seua opinió, cap dels dos «refleja plenament» el que es vol expressar. D'ací que l'opció per la primera denominació vinga donada no tant per la presència d'un cert contingut doctrinal o ideològic sinó per la seua condició d'inici d'una corrent sobre la que posteriorment s'articularà el referit foralisme liberal. En última instància, el component més definitori d'aquesta il·lustració foralista hauria sigut la seua decidida voluntat de modernització de l'ordenament foral, un compromís que progressivament l'hauria portat a adoptar la ja referida posició «equidistant» i a contemplar fins i tot la possibilitat de dur a terme una renegociació amb la Corona.

La història, com se sap, no és sinó una altra manera de pensar el present, cosa que no implica ni imposa de cap manera una lectura del passat en clau presentista. La història es fa sempre des del present, però el passat no constitueix per això una buida autopista il·luminada des de les llums del present. Crec que en determinats moments el llibre de Jesús Astigarraga es deixa portar en aquesta direcció, sorgint una simetria amb situacions del moment actual que resulta lleugerament impostada. El drama de la Il·lustració basca sembla ser el dels nostres dies. Ens hem de preguntar per la dimensió foral de la Bascongada, però potser també ens hauríem de preguntar per la pròpia pertinència de la pregunta. Fou, efectivament, la foralitat una qüestió crucial en l'horitzó de la Bascongada? Com a conseqüència d'això, arribà a cristal·litzar entre els Amigos una actitud política «equidistant» que els hauria portat a una relativa difuminació de les seues senyes il·lustrades? Crec que en aquest punt es poden albirar, si més no, alguns dubtes. Personalment, no veig la relació entre il·lustració i furs com una cosa que, per pura interacció, conduïra a una diferenciada i inèdita posició d'equidistància. Els il·lustrats, tornant a les paraules del pròpi autor, «eran por encima de todo ilustrados». El seu credo no era certament incommovible i permetia una certa adaptabilitat, però, operant sempre dins d'una matriu cultural que res tenia a veure amb la que sustentava els furs. Pel mateix motiu, no em sembla que l'obra de Foronda pugui ser contemplada amb la mateixa perspectiva que, posem per cas, les *Instituciones* de Bernabé Antonio Egaña. D'ací també que la possibilitat d'un foralisme il·lustrat liderat per un neutral *tiers parti* no deixi d'aixecar alguns dubtes. La història dels il·lustrats bascs resulta més complexa que la d'uns benintencionats modernitzadors atrapats per la rigidesa d'unes posicions externes sustentades sobre lleialtats excoents.

Més que foralistas, podríem, potser, argumentar que els Amigos eren patriotes, portadors d'un patriotisme imbuït dels valors universalistes de la raó il·lustrada, sense desatendre, al mateix temps, les seues possibilitats d'aplicació pràctica en la realitat del país. És la posició que reclama, per exemple, Peñafloreda en el crucial debat de 1778 (pàgines 185-190). Els furs no entraven en contradicció amb aquest patriotisme, si bé tampoc no figuraven en la llista inicial de prioritats ni constituïen la qüestió central del projecte de la Bascongada. La dinàmica dels esdeveniments els imposà la necessitat de definir-se davant d'ells, però la seua postura, com davant de tantes altres qüestions, fou la d'un dúctil utilitarisme conduït sota els principis il·lustrats. Potser, la possible foralitat de la Il·lustració basca haja sigut qüestió d'uns esdeveniments i d'una historiografia posterior, sacsejada per uns canvis polítics que, tot i ser pròxims,

no estaven ja descomptats en l'horitzó il·lustrat. És aquesta possibilitat en què també s'haurà d'indagar i davant la qual caldrà estar previnguts. Ja es veu que la qüestió no és senzilla ni de pacífica resolució. Però si es vol avançar en ella, treballs com el de Jesús Astigarraga són absolutament imprescindibles.

PABLO FERNÁNDEZ ALBALADEJO

Josep PICH, *El Centre Català, Afers*, Catarroja i Barcelona, 2002, 298 pàgines.

Si el títol hagués de correspondre's amb el contingut, sens dubte «Valentí Almirall i el Centre Català» hagués sigut més ajustat. *El Centre Català* és en realitat un extracte de la tesi doctoral de Josep Pich sobre la figura d'Almirall, concretament del període 1882-1894, que coincideix amb la vida de «la primera associació política catalanista». Aquesta dependència dota al llibre d'una àmplia base documental, però també explica segurament la debilitat del darrer apartat dedicat a «La decadència del Centre Català: del programa polític de 1890 a la Unió Catalanista», resolt de manera accelerada i amb una certa confusió, coincidint amb la malaltia d'Almirall i el seu allunyament de l'activitat política. Tanmateix, no estem davant d'un oportunista treball de retallar i enganxar, sinó que es tracta d'un interessant retrat del procés de politització del catalanisme a partir d'un actor principal.

A partir de la seva tesi doctoral defensada el 1999, Pich construeix un estudi basat principalment en els diferents escrits de Valentí Almirall tant en llibres com en premsa. Les referències bibliogràfiques es completen amb un ampli ventall de coetanis com Pella i Forgas, Manuel de Lasarte, Garriga i Massó, Jaume Collell, Mañé i Flaquer, etc. Pel que fa a les publicacions periòdiques evidentment sobresurten el *Butlletí del Centre Català* i *La Veu del Centre Català*, però també d'altres mitjans com *La España Regional*, *La Veu de Catalunya*, *La Veu de Montserrat*, *Diario de Barcelona*, *La Publicidad*, *La Renaixença* i *L'Esquella de la Torratxa*. Finalment, el meticulós aplegament de fonts es tanca amb els estudis publicats sobre Almirall i el catalanisme de Pere Gabriel, Pere Anguera, Josep Termes, Trias Vejarano, Josep Maria Figueres, Rovira i Virgili, Illa i Munné, Jordi Llorens, Coll i Amargós i Borja de Riquer.

El millor resum del llibre són les onze pàgines de conclusió, on Pich fa un brillant repàs del Centre Català i del seu tres vegades president, Almirall. L'associació neix com a evolució del federalisme intransigent, després del fracàs del Sexenni revolucionari,¹ i plataforma alternativa per aixoplugar totes les tendències regionalistes i/o catalanistes, a l'entorn d'un programa de mínims per la recuperació lingüística, legislativa i historicocultural catalana. Tot i el seu inicial apoliticisme i neutralitat quant a religió, posteriorment, sota la premissa «Catalunya, per als catalans» i arran de l'inacabat Segon Congrés Catalanista, el Centre Català evoluciona i planteja un catalanisme polític d'orientació liberal, interclassista, accidentalista, gradualista i autònom respecte de Madrid, que vol un estat compost per a Espanya i l'autogovern

1. Estudi que es complementa perfectament amb el de M. JANUÉ, «El fracaso del sexenio en Cataluña», R. Serrano (dir.), *España, 1868-1874. Nuevos enfoques sobre el sexenio democrático*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002.

per a Catalunya. Els referents polítics eren tant l'històrica Corona d'Aragó com els models federals d'EUA i Suïssa, els imperis britànic, austrohongarès i alemany, i els moviments autonomistes irlandès, hongarès i noruec.

A banda de l'elaboració doctrinal, el Centre Català tenia com a objectiu principal el proselitisme. L'oportunitat sorgeix amb el Memorial de Greuges de 1885, percebut com la primera victòria del catalanisme polític. L'associació va saber capitalitzar el malestar existent per la política lliurecanvista defensada des de Madrid i esdevenir punt d'unió de les diferents sensibilitats catalanistes contra el centralisme. Tot i la manca de resultats reals, la reacció furibunda espanyola que només veia independentisme soterrat i la pròpia actuació, van suposar una excel·lent campanya de promoció: «hom ja el veia [a Almirall] com el Parnell català».²

L'hegemonia del Centre Català coincideix amb la plenitud política i intel·lectual d'Almirall. Circumstància que tempta a Josep Pich, qui no pot evitar dedicar el tercer i quart capítol a l'anàlisi detallada de la seva obra doctrinària, política, ideològica i d'agitació. Sens dubte, tant la qualitat d'aquesta com la seva influència dins el catalanisme justifiquen referir-s'hi, però la descripció lineal provoca reiteracions innecessàries i oblida l'interessant exercici de comparació entre uns escrits que podem entendre com a complementaris. La formació única d'Almirall —el millor especialista català i espanyol en dret polític comparat— li permet barrejar teòrics federalistes com Hamilton i Freeman amb els precedents històrics de la Corona d'Aragó, per defensar el federalisme asimètric com la darrera esperança de regeneració per l'Estat: «l'esperit regional es l'únic element de regeneració que nos queda».³ També en aquests anys publica *Lo Catalanisme*, la primera codificació de la doctrina catalanista, contestada tant pel bisbe Torras i Bages —*La tradició catalana*— com per l'antiliberal Mañé i Flaquer —que el qualifica com «el enemigo más terrible» per al regionalisme conservador— i el centralista Núñez de Arce, president de l'Ateneo de Madrid.

Com ja hem comentat, els darrers anys mostren la decadència del Centre Català i d'Almirall, greument malalt. Decadència afavorida tant per les forces polítiques de la Restauració que hi veien un futur competidor, com pels escindits de l'associació —el 40% aproximadament— que en volien treure partit. Per a Pich, aquest interès es fa evident per la seva actitud provocadora que cercava l'expulsió per tal de legitimar-se. La divisió del moviment catalanista queda oficialitzada el 1887, amb la constitució de la Lliga de Catalunya formada pels escindits —pràcticament tots els joves del Centre Escolar Catalanista—, la delegació del Centre a Sabadell, el grup de *La Renaixença*, els proteccionistes a l'entorn de Güell i *L'Arc de Sant Martí*: «l'únic que solia tenir en comú tota aquesta amalgama era la fòbia als plantejaments polítics dels federalcatalanistes i d'Almirall».⁴ El progressiu traspàs del testimoni catalanista de mans del Centre Català a la Lliga, dins una crisi general del catalanisme polític que es perllonga fins el final de segle, té el seu punt de no retorn el 1888, arran de la polèmica pels Jocs Florals i l'Exposició Universal de Barcelona.

En resum, Josep Pich vindica la figura de Valentí Almirall entre 1882 i 1894, quan comptava amb una eina (Centre Català), unes reivindicacions concretes (Memorial de Greuges) i una doctrina (*Lo Catalanisme*). El Parnell català iniciava la politització de la Renaixença, però els primers èxits electorals no serien recollits per ell, sinó per les

2. J. PICH, *El Centre Català*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2002, 92-93.

3. PICH, *El Centre Català*, 181.

4. PICH, *El Centre Català*, 246.

opcions catalanistes i/o regionalistes que elaboraren una alternativa al seu projecte polític i ideològic federalcatalanista. Realitat que fa que ens preguntem fins a quin punt Almirall va ser capdavanter, i de vegades element útil per d'altres interessos.

El Centre Català, tal i com confessa Agustí Colomines, s'emmarca dins un projecte historiogràfic «que té el propòsit de fixar les arrels populars i democràtiques del catalanisme».⁵ Arrels situades en el republicanisme federal del Sexenni revolucionari, continuades pel federalcatalanisme i triomfants a les urnes amb l'Esquerra Republicana de 1931, i que es contraposen al federalisme de Pi i Margall, al catolicisme de Jaume Collell o al conservadorisme de la Lliga. Aquest catalanisme originari, popular i democràtic fou plantejat en el seu temps per Josep Termes, però són deixebles com Pich i Colomines qui han esdevingut els seus continuadors.

Evidentment, si el catalanisme popular i democràtic és una de les teories, cal deduir que existeixen d'altres interpretacions històriques en el mercat i algunes clarament oposades.⁶ Amb veu pròpia apareix l'abanderada per Joan-Lluís Marfany per a qui el nacionalisme català és necessàriament d'origen conservador. Per justificar aquesta visió, primer obvia als federalcatalanistes —«els absents» als que es refereix Colomines en el pròleg, a qui es nega «el protagonisme que els correspon—,⁷ i acaba desqualificant finalment a Almirall quan s'adona de la importància d'un personatge que qüestiona la validesa del seu anàlisi.⁸ El treball minuciós de Pich s'encara directament a Marfany i mostra com, darrere d'una impecable retòrica i d'una interpretació de ressonàncies hobsbawmianes, només hi ha un apriorisme interpretatiu fruit del desconeixement de l'època.⁹

La imputació en exclusiva del catalanisme polític als sectors més conservadors pateix, per tant, d'un cert biaix nascut dels primers estudis sobre la Lliga d'Isidre Molas, mantingut interessadament per Marfany i d'altres historiadors com Joaquim Coll i Amargós.¹⁰ En canvi, al llarg de l'estudi Pich mostra com, dins el catalanisme, la relació entre el Centre Català i els catòlics conservadors, encapçalats per Jaume Collell i el bisbe Torras i Bages, no va passar mai d'un cert reconeixement mutu, però sense una col·laboració o acostament real. I, pel que fa a la resta dels sectors conservadors, les coincidències tingueren un caire circumstancial i eminentment problemàtic. En paraules del mateix Almirall, «totes les coses nobles són difícils i complexes», allunyades de les explicacions lineals i els prejudicis. L'aportació més valuosa del treball de Josep Pich rau precisament aquí, en permetre'ns fugir del determinisme històric i recuperar cruïlles que enriqueixen la nostra comprensió de l'evolució del catalanisme: «la varietat es lley de vida y la unificació causa de mort!»¹¹

JAUME CLARET

5. A. COLOMINES, «Pròleg», J. PICH, *El Centre Català*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2002, 18.

6. A. COLOMINES, «La historia del catalanismo. Un balance historiográfico», *Historia Contemporànea* 23, 2001, 791-809.

7. COLOMINES, «Pròleg», 18.

8. *La cultura del catalanisme*, Barcelona, Empúries, 1995, i «Valentí Almirall i els orígens del nacionalisme català», *L'Avenç* 204, 1996, 20-24.

9. PICH, *El Centre Català...*, 165-166.

10. *Narcís Verdaguèr i Callís (1862-1918) i el catalanisme possibilista*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

11. PICH, *El Centre Català...*, 173 i 175.